

ДО ІСТОРІЇ МОВНИХ РЕФОРМ У БУРЯТ-МОНГОЛІЇ

Однією з провідних засад бурятського “культурного панмонголізму” стала ідея реформи монгольського алфавіту. Вона вперше була висунута в 1902 р. Б. Барадіним, А. Доржієвим, Ц. Жамцарано, які невдовзі стали знаковими особистостями для бурятського суспільства. Реформатори в процесі своєї роботи розбилися на дві групи. Перша виступала за бурятський алфавіт, реформований А. Доржієвим. Вони вважали, що треба створити всемонгольську писемність і літературу, взявши за основу в якості офіційної та літературної мови халхаське наріччя. До цієї позиції долучилися: вже відомий мандрівник Г. Цибіков і такі представники майбутньої бурятської еліти 1920–1930-х років, як Е.-Д. Рінчино та М. Амагасв. На думку ж, зокрема, тодішніх російських чиновників, створення А. Доржієвим нового алфавіту було першим актом здійснення власне ідеї панмонголізму¹. Прозахідні інтелігенти на чолі з іркутянином М. Богдановим відстоювали латинський алфавіт, прилаштований до бурятського наріччя. Автором латинського алфавіту був Б. Барадін [Шагдурова 1999, 60]. Ц. Жамцарано, наприклад, зазначав, що Агван Доржієв та його співробітники мали на меті створити такий фонетичний алфавіт, що міг би відображати всі монгольські наріччя, в тому числі й бурятські, а тому алфавіт названий монголо-бурятським. Мовляв, творець алфавіту, чи, вірніше, реформатор, маючи на увазі не одномільйонний монгольський народ, з певною писемністю та зростаючою літературою, не міг, звичайно, рекомендувати цілком чужий їм алфавіт латинського типу, на догоду жменьці іркутських бурятів. До того ж, малось на увазі, що більшість іркутських бурятів надасть перевагу своєму монгольському алфавіту і побажає долучитися до спільного руху всіх монголів, у тому числі й бурятів, і не побажає відокремитися від маси монгольського народу, який відроджується [Жамцарано 1907, 19]. На початку ХХ ст. у полеміці стосовно

¹ НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 2. – Ед. хр. 12. – Л. 5. Зі свого боку, Г. Цибіков також уважав, що старомонгольський алфавіт, реформований Агваном Доржієвим, – це майже єдиний засіб об’єднання всіх монгольських племен і народів [Шагдурова 1999, 61].

алфавіту взяла участь майже вся бурятська інтелігенція, що представляла як Іркутську губернію, так і Забайкальську область.

30 травня 1923 р. вийшла постанова про об'єднання двох автономних областей в Бурят-Монгольську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (БМАРСР). До осені 1937 р. ця республіка об'єднувала майже всі бурятські терени, за виключенням окремих улусів², розташованих на відстані від республіки. 5 вересня 1923 р. створена адміністративна комісія прийняла рішення про утворення на території республіки 9 аймаків з 95 хошунів із населенням 435 454 осіб, у тому числі 243 391 бурятів, 192 063 росіян [Батуев 2010, 120]. 12 вересня 1923 р. декретом ВЦВК було затверджене "Положення про державний устрій Бурят-Монгольської АРСР". Відповідно до цього декрету Бурят-Монгольська АРСР ставала федеративною частиною РРФСР із центром у Верхньоудинську (нині Улан-Уде). Вищим органом представницької та законодавчої влади Бурят-Монгольської АРСР був з'їзд Рад, вищим органом виконавчої влади – Рада Народних Комісарів БМАРСР. За "Положенням про державний устрій БМАРСР" бурят-монгольська та російська мови були рівноправними на теренах республіки. Діловодство у бурятських хошунах і сомонах велося бурят-монгольською мовою, а на аймачному та республіканському рівнях – двома мовами. Орієнтація на Монголію під час розробки питань культурного розвитку підтримувалася керівництвом республіки, насамперед, М. Єрбановим, головою Ради народних комісарів.

В. Базарова, бурятська дослідниця мовних реформ того періоду, зазначає, що після Жовтневої революції у вирішенні питання про основу нової бурят-монгольської мови особливу роль відіграла ідея культурної та мовної спільності монголономовних народів. У цьому єдиному настрої проглядає й інстинктивне прагнення до збереження самотності традиційного способу життя, і прагнення до самоідентифікації в історичному просторі, і геополітичні прагнення еліт, й активна згода з цим верховної влади країни [Базарова 2008, 149]. Отже, впродовж 1920-х – початку 1930-х років тривала полеміка стосовно реформування монгольської писемної мови, що по суті віддзеркалювала культурну орієнтацію бурятської еліти. Наприклад, відомий бурятський науковець і мандрів-

² Улус – в Росії адміністративно-територіальна одиниця типу російської волості у бурятів, калмиків та якутів.

ник Г. Цибіков виступав за її збереження, оскільки ця писемність зберегла єдність нації, залишаючись майже єдиним фактором, що зв'язував всі монгольські народи в одне ціле: “Збережена досі монгольська писемність, яка б вона не була, все ж є спадком культури цієї національності й має за собою ту заслугу, що розрізнені історичними долями монгольські племена мають все ж єдину літературу. Круто поривати з цієї літературою не слід...” [Цыбіков 1928, 15]. Виходячи з цієї концепції, він вважав за необхідне обмежитися проведенням незначної реформи письма.

19–26 вересня 1926 р. відбулася Перша культурно-національна нарада Бурят-Монголії за участю представників МНР. Їй передував серпневий пленум Бурят-Монгольського обкому, який, за доповіддю М. Єрбанова, затвердив тези про культурно-національне будівництво. Вони й стали платформою для згаданої наради. Ставилось завдання націоналізації бурятської школи, держапарату, у зв'язку із чим робилися застереження із приводу того, що “в окремих районах, особливо в західній частині Бурятії, ми маємо надзвичайно велике захоплення російською мовою”; завдання залучення безпартійної лояльної інтелігенції в керівні радянські, профспілкові, кооперативні та інші органи, підготовки національних кадрів учителів і працівників культури. Проголошуючи “Чергові завдання й методи здійснення”, М. Єрбанов стверджував: “Найуспішніший розвиток національної культури у Бурятії можливий лише за умови щільного зв'язку та узгодження нашої роботи з Монголією. Було б помилково думати, що бурят-монголи, котрі нараховують усього лише чверть мільйона осіб, зможуть створити самостійну, відмінну від інших монгольських племен культуру, тим більше за таких складних умов (особливо територіальних), які є в Бурятії. Поширення і розвиток писемності рідною мовою, літератури і т. д. в Бурятії в минулому винятково пояснюється своєрідним впливом Монголії на Бурятію як на споріднену по крові, побуту, укладу й формі життя країну. І чим щільніше була пов'язана Бурятія, особливо її східна частина, з Монголією, тим цей вплив був сильніший і реальніший. Тому, з погляду розвитку національної культури, безсумнівно, курс має бути взятий на зближення і тісне погодження наших робіт із Монголією, а не роз'єднання та відрив Бурятії, як особливо ізольованої одиниці, від інших монгольських племен. І це одне з основних на-

ших завдань” [Ербанов 1926, 18–19]. З метою підвищення кваліфікації окремих працівників-керівників пропонувалося запровадити тимчасові відрядження їх до Монголії задля вивчення мови та літератури, а також запрошувати халха-монголів для роботи в Буручкомі³ та різних навчальних закладах, забезпечивши їх із матеріальної та інших сторін.

У своїй доповіді на цій же нараді Б. Барадін⁴ говорив, що він та його однодумці “не вважають бурят-монголів за самостійну культурну одиницю, мислять (їх) у національно-мовному відношенні як невід’ємну частку монгольських націй”, і додавав: “Наша робота для інших монгольських народів буде досвідом, помилки якої можна буде потім виправити” [цит. за: Дырхеева 2002, 19]. На його думку, треба було досягнути принципової узгодженості з Монгольським ученим комітетом з усіх питань упровадження в життя нового письма, оскільки Халха-Монголія та Бурятія, які є в аспекті мовної культури єдиним цілим, не можуть складати самостійних окремих культурно-мовних одиниць [Базарова 2007, 162]. Г. Цибіков твердив: визнання за народністю національно-цілого та культурно-єдиного має ставити своїм завданням збереження її національної культури і, якщо вона знаходиться, в силу історичних умов, у роз’єданому стані, то треба прагнути до національно-культурного об’єднання⁵. Таке збереження

³ Учком – Учений комітет. Такі установи існували тоді в Бурят-Монголії та МНР; скорочені назви – Буручком, Монучком. Буручком був створений ще в 1922 році як спеціальний орган при Раді з культурних справ бурят-монголів Сибіру та Далекого Сходу; після утворення БМАРСР він був уведений до наркомату просвіти як складова частина. З 1 жовтня 1925 року Буручком став самостійною установою при ЦВК БМАРСР. Буручком зосередився, зокрема, на вивченні мови, писемності, народного мистецтва, історії Бурятії, займався виданням літератури бурят-монгольською мовою тощо. У 1923–1929 роках його головою був Б. Барадін.

⁴ Один із провідних ідеологів консолідації між монгольськими народами – Б. Барадін не лише працював наркомом просвіти республіки до 1926 року, але й одночасно (до 1930 року) був членом Центрального Виконавчого Комітету Рад.

⁵ У своїй доповіді Г. Цибіков підкреслював: “Тепер, коли зникли всі колишні перешкоди, що заважали об’єднанню монгольських племен та розвитку їхньої мови, доводиться говорити виключно про культурно-національне об’єднання” [Цыбиков 1928, 13].

та об'єднання монгольських племен мислиться лише на ґрунті єдиної писемної мови, а об'єднання та збереження на їхній розмовній мові – справа утопічна та завчасно приречена на загибель [Цыбиков 1928, 12].

Зазначалося, що всі питання принципового характеру, що стосуються підвищення кваліфікації етнічної культури монголів, мови, писемності, мистецтва, школи й т. д., є питаннями, спільними для всіх монголів. Вирішення цих питань має актуальніше значення для культурної долі монголів і можливе лише за спільного співробітництва всіх культурних сил Бурятії та Монголії. Отже, центральним мало стати питання про організацію науково-дослідного інституту мовної та етнічної культур монголів для розробки і вирішення перерахованих питань, а також для підготовки кадрів кваліфікованих науковців-керівників в області питань теорії та практики підвищення кваліфікації цих культур [Варнавский... 2003].

Культурно-національна нарада 1926 року оприлюднила рішення про збереження єдиної монгольської писемності. Вона виступила проти ідеї створення самостійної бурятської писемної мови, відмінної від класичної монгольської мови, та зобов'язала Буручком вирішувати мовну проблему спільно з Монучкомом. М. Єрбанов у своїй доповіді зазначав: “Вирішення таких питань, як реформа монголо-бурятського алфавіту, у якій би формі воно й не пропонувалося, має виходити, по-перше, із суворого врахування реальної дійсності стосовно не лише однієї Бурятії або однієї Зовнішньої Монголії, а й усього монгольського сходу разом узятого, а з іншого боку – мати на меті не роз'єднання, а зближення окремих монгольських племен і створення єдиного культурного фронту... Питання про корінну реформу алфавіту, наприклад про латинізацію, має бути ще ретельно вивчене і піддане докладному обговоренню всіх зацікавлених монгольських племен... Інше питання – яке наріччя в основному потрібно покласти за основу літературної мови. Цей момент потребує детальної наукової розробки в порядку погодженої роботи Буручкому та Монучкому” [Єрбанов 1926, 18–19]. Нарадою була прийнята резолюція, де, зокрема, йшлося: “...Питання про підвищення кваліфікації мовної культури бурят-монгольського народу має бути вирішене у масштабі всемонгольському. Відрив

мов, культури бурят-монгольського народу від сусідніх монгольських племен, шлях створення будь-якої самостійної бурят-монгольської писемності вважати абсолютно неприпустимим” [цит. за: Дырхеева 2002, 16]. Вважаючи, що латинізація монгольського письма є передчасною, нарада визнала за необхідне взяти курс на засвоєння наявної монгольської літературної мови⁶. Справа в тому, що представники монгольських партійних та суспільних організацій, присутні на нараді, висловилися проти впровадження нової абетки. Питання залишалося відкритим до кінця 1928 року [Базарова 2007, 187].

На думку Б. Барадіна, безсумнівно лише халхаське наріччя⁷ було найчистішим, найрозвиненішим і найдосконалішим за простотою форми сучасним наріччям монголів, а також займало центральне у географічному та мовному аспектах становище серед інших наріч [Базарова 2008, 146]. Отже, Б. Барадін послідовно відстоював таку позицію: майбутня уніфікована бурят-монгольська мова за граматичною формою має бути в основі халхаським наріччям, а за змістом – мовою, що охоплює весь лексичний склад перш за все сучасної літературно-монгольської мови, бурят-монгольської, халха-монгольської та інших живих наріч монголів [Барадін 1932, 29]. Опоненти Б. Барадіна твердили, що ця мова розрахо-

⁶ “Доцільно і правильно казати про переведення слабкої бурят-монгольської мови на якісно сильне халха-монгольське наріччя і про підвищення кваліфікації існуючої монгольської мовної культури через упорядкування та спрощення системи правопису з одного боку і наближення книжково-літературного стилю до сучасної живої мови монголів”, – твердив тодішній бурятський філолог Р. Рінчине [Ринчине 1928, 103].

⁷ За словами видатного радянського дослідника Монголії 1920–1930-х років О. Симукова, “всі монголи розпадаються на цілу низку окремих груп, з яких кожна має особливе наріччя. Відмінності між окремими наріччями не дуже великі. Всі ці наріччя обслуговує єдина, загальна, одноманітна письмова монгольська мова. Лише західна частина монголів – ойрати та олоти – мають свою, трохи відмінну від загальної монгольської, абетку й правопис. Найближчим до письмової мови визнається халхаське наріччя монгольської мови, особливо східно-халхаський та ургинський говори. Взагалі ж кажучи, письмова монгольська мова значно відрізняється від розмовної” [Симуков 2007, 262].

вується не стільки на бурятів, скільки на монголомовні народи взагалі [Очерки... 1974, 119].

Міркування бурятської партійної та культурної еліти підтримували тоді й видатніші вітчизняні монголознавці. Так, радянський лінгвіст Н. Поппе (якого з часом назвали найвидатнішим монголістом ХХ століття) у 1928 році писав: “Користуючись у ролі літературної мови всемонгольською писемною мовою, однією з переваг якої є саме те, що вона всемонгольська і, отже, може служити засобом для культурного спілкування всіх монгольських племен, буряти опинилися в щасливіших умовах, аніж багато десятків інших національностей союзу, тому що їм не довелося спішно створювати своєї національної писемності” [Поппе 1928, 95]. Його вчитель Б. Владимирцов тоді ж підкреслював, що халхаське наріччя, найпоширеніше з усіх інших монгольських наріч, стало нібито державною мовою Північної Монголії, модною, зокрема, серед бурятів Забайкалля, починає останнім часом поширюватися за свої колишні межі і поступово напластовуватися на ближні говори, що належать іншим монгольським наріччям [Владимирцов 1989, 48–50].

У 1928 році бурятський філолог, працівник Буручкому Р. Рінчине так характеризував завдання мовного будівництва. Виникає питання про вироблення нової літературної монгольської мови, мови культури та повсякденного культурно-побутового вжитку на основі сучасного живого наріччя. При цьому це живе наріччя повинне мати найдосконалішу і твердо вироблену форму в сенсі морфології мови; бути найблагозвучнішим для слуху та виразним за своєю фонетикою і бути найближчим до існуючої літературно-писемної мови за зовнішньою формою та за лексичним змістом. Таким наріччям з-поміж усіх існуючих наріч сучасної монгольської живої мови є, безперечно, халхаське наріччя. Майбутня новолітературна монгольська мова має бути з боку своєї внутрішньої чи смислової структури найзрозумілішою будь-якому монголу, буряту, халхасцю, чахару, ойрату і т. д. [Ринчинэ 1928, 104].

Рінчине перераховував вжиті та намічені заходи. Мовляв, Буручком вже став на шлях підвищення монгольської мовної культури. Так, наприклад, ним прийнятий та узгоджений з Монгольським ученим комітетом словник суспільно-політичних і

науково-популярних термінів, чисельністю до 2000⁸ [Русско-монгольський... 1928]. Бурпедтехнікум, який буде однією з основних установ у справі реалізації єдиної всесмонгольської новолітературної мови, має негайно приступити до планового вивчення та засвоєння у своїх стінах халха-монгольського наріччя під безпосереднім науково-лінгвістичним контролем Буручкому. Отже, перед комітетом стоїть конкретне завдання – підготувати спеціальні кадри наукових співробітників, як практиків, так і теоретиків халха-монгольської мови. Вони мають обов'язково пройти вивчення халхаського наріччя та окремих говорів через відрядження до Монголії й окремих районів Бурятії на більш чи менш тривалий термін [Ринчинэ 1928, 106].

Тоді, у 1928 році, правляча бурятська еліта розглядала майбутній культурний розвиток республіки в такому ж напрямі. На її думку, подальша діяльність Буручкому має піти по руслу: 1) продовження роботи з оформлення єдиної всесмонгольської новолітературної та ділової мови (вироблення термінології, літературно-стилістична обробка творів, що чекають на видання і т. д.). У той же час потрібно щільніше пов'язувати роботу Буручкому з монгольськими науковими установами, зокрема через тривалі відрядження для участі в роботі цих установ і скликан-

⁸ Редакція словника висловлювала надію, що він буде мати велике культурне значення для всього монгольського мовного світу [Русско-монгольський... 1928, I]. Б. Барадін зазначав, що укладачі словника керувалися, зокрема, такими положеннями: вмільний підбір, вдала передача та уточнення термінів монгольською мовою, а також уніфікація їх для всіх племен, що розмовляють монгольськими наріччями, є справою надзвичайно важливою, від якої буде залежати саме питання консолідації термінів, стилістики і всієї мовної культури. Основною умовою уніфікації та консолідації монгольської мовної культури є створення такої літературної мови, яка за формою та змістом була б найбільш загальною, центральною та ближчою для всіх сучасних монгольських наріч. Ця вимога може бути виконана лише за умови, якщо граматична форма буде наближена до такої ж форми халха-монгольського наріччя, якщо наявна форма письма буде раціоналізована і якщо зміст (лексичний склад та стилістика) буде наближений до живих наріч та уніфікований на основі визнання рівноправ'я всіх живих наріч та писемної мови, а також іноземних слів інтернаціонального значення [Русско-монгольський... 1928, IX–X].

ня спеціальних нарад з окремих наукових питань. Робота серед службовців-бурятів із вивчення ними монгольської писемності велася й ведеться [Доклад... 1928, 77]. Разом із тим, бурятське керівництво стверджувало: у той час як східні монголо-буряти впродовж століть панування росіян не втрачали зв'язки зі своїми родичами монголами і зберігали в недоторканності свою мову та монгольську писемність, західні буряти відірвалися від джерел родинної монголо-тибетської культури, мова цієї частини поповнилася надмірною кількістю русизмів, писемність у монгольській транскрипції сюди не проникнула [Доклад... 1928, 70]. Там донині викладання у школах ведеться двома мовами, використовуються російські підручники, вчителів, підготовлених до викладання рідною мовою, майже немає. У результаті процес засвоєння знань значно ускладнюється. Основною проблемою роботи серед західних бурятів є переведення освітніх установ на рідну мову.

За словами бурятського дослідника Л. Шагдарова, бурятська літературна мова найуспішніше розвивалася якраз у 1920-х – на початку 1930-х років, саме в період орієнтації на всемонгольську основу [Шагдаров 1996, 41]. Проте бурятський ренесанс тривав недовго. Наприкінці 1920-х років розпочався наступ на “панмонголізм” і “бурятський націоналізм”. У своїй постанові щодо Бурят-Монгольської парторганізації (від 27.05.1929) ЦК ВКП(б) запропонував провести рішучу боротьбу з проявами великодержавного шовінізму, панмонголізму та бурятського націоналізму, що посилюлися особливо за останній час, у зв'язку із загостренням класової боротьби, виховуючи парторганізацію в ленінському інтернаціональному дусі [О культурно-национальном строительстве 1931, 14]. 17 червня 1929 року під тиском згори змінена версія проекту Барадіна 1926 року (щодо латинізації алфавіту) була схвалена Всерадянським центральним комітетом нового тюркського алфавіту та ЦВК БМАРСР і у 1930 році – Бурят-Монгольським обкомом ВКП(б) [Dugarova-Montgomery, Montgomery 1999, 89]. Судячи з усього, таке вирішення проблеми не викликало захоплення серед бурятської інтелігенції, яка передбачала, що перехід на нову абетку відірве етнос від культурної спадщини минулого, що цей перехід до латинізації стане містком до знищення національної мови та її писемності, спробою нав'язати монгольській культурі та мові якісь чужі їм форми життя [Хабаев 1930, 21].

У 1930 році Б. Барадін очікував на такий важливий історичний момент культурної революції, що назрівала, як перехід бурятів, халхасців та калмиків на нову латинську писемність взамін старого письма вертикальної графіки, а для бурятів – ще й на живу новолітературну мову на основі халхаського наріччя [Барадін 1930, 122–123]. Тоді з цими пропозиціями Б. Барадіна погоджувалися навіть ідейні будівники пролетарської культури, які нещадно критикували спроби побудови культури національної, і зокрема пропозиції зберегти традиційну монгольську писемність⁹. Буряти ще визнавалися народом “монгольської культури” [Хабаєв 1930, 19]. Разом із тим, на нараді в Інституті культури (26.02–4.03.1930), де обговорювалося опрацювання основних положень орфографії бурят-монгольської писемності на новому латинізованому алфавіті¹⁰ та оформлення нової бурят-монгольської літературної мови, Барадіну закинули, що не слід називати нову літературну мову монгольською. Мовляв, латинізація писемності в БМАРСР – це

⁹ Так, наприклад, директор Інституту культури І. Хабаєв, критикуючи Г. Цибікова, риторично запитував: “Хіба це не є пропаганда шкідливої ідеї панмонголізму? Є. Хіба це не є тенденція створювати лише монгольську культуру, тільки тому, що вона національна? Є. ... Ми цілком не проти культурного зв’язку із спорідненою та дружньою нам Монголією, проте ми рішуче проти буржуазної націоналістичної ідеї. Ми маємо підходити до питань організації та створення умов для розвитку культури саме з класової точки зору, з точки зору створення класово вираженої пролетарської культури, з тим, щоб остання відповідала класовим інтересам та потребам трудящих бурят-монголів, монголів і т. д.” [Хабаєв 1930, 21–22].

¹⁰ Напередодні наради дирекція Інституту культури отримала листа від Міністерства просвіти МНР, з якого випливало, що Монголія пропонує розпочати роботу з латинізації монгольської писемності в порядку експерименту. Оскільки питання латинізації писемності стосується всієї видавничої справи обох народів і є питанням, кровно пов’язаним із культурними інтересами інших монгольських племен, Міністерство просвіти МНР запропонувало вирішити питання: яке з живих наріч монголів має бути взяте за основу майбутньої національної літературної мови. Оскільки бажане об’єднання сил обох народів у справі проведення латинізації старомонгольської писемності, Міністерство просвіти МНР висловлювало готовність взяти участь у переговорах про проведення наради з латинізації писемності [Базарова 2007а, 204].

частина революційного заходу СРСР, і цей прогресивний процес впливає на сусідню Монголію, яка невдовзі самостійно вирішить питання реформи своєї абетки та писемності, називаючи їх відповідним чином. Тому доцільніше нову літературну мову називати бурят-монгольською, а не монгольською. До того ж, взявши за основу нової бурят-монгольської літературної мови халхаське наріччя, прийнятніше за простотою фонетичного та граматичного ладу, ніж інші бурятські говори, на даному етапі культурного будівництва республіки слід визнати, що воно все ж не є ідеальною формою [Базарова 2007а, 207].

У 1930 році у своєму п'ятирічному плані Інститут культури¹¹ висловлював намір, зокрема, встановити постійний зв'язок із Мунучкомом, оскільки "Інститут культури не може у своїх наукових дослідженнях замкнутися в межах території Бурятії і тим самим пройти повз порівняльне вивчення аналогічних явищ у суспільному житті Монголії..." [Пятилетний план... 1930, 114]. Лінгвістичний відділ інституту запланував, щоб нова літературна мова наприкінці п'ятирічки отримала своє остаточне оформлення і міцно посіла місце як нове, потужне бойове знаряддя на фронті соціалістичної культури трудящої маси монголів. Робота була розподілена між секціями монгольської діалектології та нової літературної мови. Експедиційні роботи мали проводитися в Агінському аймаку, прикордонних з Монголією Закаменському та Кяхтинському аймаках, в Улан-Баторі та Барзі [Пятилетний план... 1930, 115].

Не приховував своїх сподівань і Е.-Д. Рінчино, видатний бурятський суспільно-політичний діяч, який на той час жив у Москві та викладав у КУТСі¹². Він зокрема зазначав, що, з одного боку, Зовнішня Монголія є культурно-національним центром усієї Монголії, з другого – навіть революційно-політичним центром щодо поневолених Китаєм областей етнографічної Монголії. В культурно-національному відношенні вона впливає навіть на Бурятію, особливо у сфері мови та літератури: на всіх бурятських виданнях останнього часу відбивається вплив Зовнішньої Монголії

¹¹ У 1929 році Буручком був реорганізований у Бурят-Монгольський інститут культури, що поставив перед собою ширші завдання зі всебічного вивчення Бурятії.

¹² Комуністичний університет трудящих Сходу.

в сенсі мови, стилю, образів і т. д. [Элбек-Доржи... 1998, 131]. На думку Рінчино, проведення алфавітної реформи в Зовнішній Монголії цілком можливий і назрілий захід. Реформу слід проводити одночасно в обох республіках – і в Бурятії, і в Халсі. Перераховуючи комплекс питань, пов'язаних із реформуванням літературної мови, він, зокрема, твердив: “Необхідні кроки в зазначених напрямках вживаються майже одночасно з різних центрів: у Москві (КУТС), Верхньоудинську (Бурят-Монголія) і за останній час в Улан-Баторі (зовнішня¹³ Монголія). Чи існує в цих кроках узгодженість та взаємодопомога? Так, є спроби, проте поки без істотних результатів. Нам здається, що в інтересах найповнішого використання наявних сил та ресурсів, швидкості та плановості організації, розробки та проведення необхідних заходів було б краще створити тимчасовий спільний орган, як уже зазначалося вище, діючий на засадах певних директив, що проводить обстеження, конференції, наради і керує роботою спеціалістів. Само по собі, що цей тимчасовий орган у жодному разі не повинен стримувати ініціативу місць, має працювати в повному контакті і при підтримці їх” [Ринчино 1930, 106]. У цих словах чується відгомін планів Рінчино про створення спільного органу між Бурят-Монголією та МНР, що він їх формулював на початку 1920-х років.

10–17 січня 1931 року в Москві була проведена конференція представників БМАРСР, Калмицької автономної області та МНР. За словами Е.-Д. Рінчино, на цій конференції була досягнута єдність з усіх основних питань. Підсумки роботи конференції він охарактеризував, зокрема, так:

- Представники МНР і бурят-монголи прийняли з деякими незначними змінами уніфікований латинський алфавіт; калмики в межах фонетичних можливостей своєї мови наблизили свій алфавіт до халха-бурятського.
- Представники МНР і бурят-монголи прийняли в остаточній формі за основу нової літературної мови халхаське наріччя з урахуванням особливостей бурятських наріч і діалектів. Стосовно калмиків було прийняте торгоутське наріччя, що досить близьке до халхаського.
- Представники МНР і бурят-монголи прийняли уніфіковану орфографічну систему; представники калмиків заявили,

¹³ Так у тексті документа.

що вони на підставі роботи конференції, яка виявила недоліки калмицької орфографії, проведуть зміни у власній орфографії (ці зміни у торгоутському наріччі зроблять цілком можливими обмін і взаємне користування літературними матеріалами між народностями, які брали участь у конференції)

- Всі учасники конференції вирішили уніфікувати і по можливості погодити науково-термінологічну систему.
- Учасники конференції зійшлися на необхідності планування та узгодження видавничої й перекладацької роботи.
- Конференція ухвалила сформувати особливу комісію задля допомоги при впровадженні в життя всіх рішень конференції на місцях.

Конференція від початку до кінця пройшла під знаком єдиного культурного фронту, на ґрунті єдності політико-ідеологічних установок не лише між монгольськими народностями, а й між народами СРСР і народами закордонної Зовнішньої Монголії [Ринчино 1931, 238].

У Постанові Президії Ради Національностей ЦВК СРСР¹⁴ зокрема, йшлося: практично приступили до латинізації старої монгольської абетки та перетворення її на потужну зброю культурної революції у справі звільнення трудящих мас селянства з-під впливу реакційного ламства та експлуататорських елементів [Бюллетень... 1931, 2]. Проте прийняте в січні 1931 року рішення про вибір за основу бурятської літературної мови халхаського наріччя вже через кілька місяців було скасовано, хоча, як пише відомий російський мовознавець В. Алпатов, воно було оптимальним у лінгвістичному плані: халха-монгольські норми вже існували, а будь-які інші для бурятських діалектів ще треба було створювати; знімалася проблема суперництва між носіями різних діалектів [Дырхеева 2002, 20]. Але прийняття частиною населення СРСР мови, однакової з мовою іншої держави, могло в майбутньому порушити, наприклад, питання про зміну кордонів [Алпатов 1996, 47]. М. Поппе пояснював це так: “Що ж щодо нової літературної мови, то вона до теперішнього часу орієнтувалася, переважно, на халхаську мову, проте у постанові Обкому говориться, що, надаю-

¹⁴ Постанова була ухвалена за доповіддю голови РНК БМАРСР Д. Доржієва; надрукована в Бюлетені ЦВК та РНК БМАРСР від 1 лютого 1931 року.

чи значення халхаській мові і взагалі тому, що буряти та халхаси мали близьку літературну мову, внаслідок наявної у них близькості, рекомендується взяти селенгинсько-бурятське наріччя, як найбільш наближене до халхаського наріччя¹⁵. Отже, халхаське наріччя повністю не відкидається, воно мається у перспективі, проте для того, щоб до нього підійти найправильніше, вважається наразі необхідним уведення селенгинсько-бурятського наріччя. Я зі свого боку пропонував уточнити який із говорів його узяти і не боятися також допущення до мови елементів, які ворожі селенгинсько-бурятському наріччю, але які є спільними для всіх інших наріч і часто халхаського” [Дискуссия... 1931, 59].

На прикладі М. Поппе В. Алпатов проаналізував, наскільки швидко могли змінитися погляди та трактування радянського лінгвіста у 1930-ті роки [Алпатов 1996, 45–48]. У 1933 році Поппе вже говорив про халха-монгольську та бурятську мови¹⁶, тоді як у 1928-у або 1931-у році писав про “бурятське наріччя”, “халхаське наріччя”, що об’єднувалися в монгольську мову. У 1932 році він стверджував, що покладення халха-монгольської мови за основу нової літературної мови було справді суттєвою помилкою, що витікала з неправильного розуміння національного питання в умовах соціалізму, що будувється, “коли ми не повинні зупинитися перед тим, щоб замість воз’єднання народів здійснювати їхнє роз’єднання, з тим щоб національна за формою культура справді могла успішно розвиватися”, і щоб потім було досягнуто об’єднання на вищому ступені національностей та їхніх мов на інших засадах [Поппе 1932, 27]. Після цього він неодноразово викривав ідеї “про необхідність прийняти за основу таку мову, яка

¹⁵ Деякі дослідники зазначають, що лінгвістично так звані цонгольський та сартульський діалекти можуть бути розглянуті як варіанти власне монгольської мови, якими з XVII–XVIII століть розмовляли на російському боці кордону між Бурятією та Халхою [Skribnik 2005, 104]. Відомий бурятський дослідник Ш. Чимітдоржієв вважає: “На наше глибоке переконання, необхідність збереження єдності монголомовного світу диктувала доцільність збереження сонгольського (селенгинського. – Прим. авт.) діалекту в основі бурятської латинізованої мови” [Чимітдоржієв 1996, 46].

¹⁶ Більшість закордонних мовознавців вважають, що немає бурятської мови, а є діалект [Дырхеева 2007, 20].

була б зрозуміла всім монголам (насправді, звичайно, експлуаторському класу монгольських народностей)” [цит. за: Алпатов 1996, 47].

У вересні 1931 р. відбувся Об’єднаний пленум ОК і ОКК ВКП(б), на якому в руслі рішень ЦК був сформульований курс на будівництво соціалістичної за змістом і національної за формою культури бурятського народу. У діяльності Інституту культури побачили викривлення лінії партії в розробці основних питань національно-культурного будівництва та дали основні настанови для подальшої роботи Інституту [Бурят-Монгольская... 1933, 112]. Мовляв, старомонгольська писемність принесена в Бурятію з Монголії разом із ламаїзмом і до революції служила в руках ламства, нойонатства та куркульства знаряддям гноблення трудящих, майже суцільно безграмотних. У західних аймаках вона не прищепилася. Засудили й наміри покласти за основу нової літературної мови халхаське наріччя та “суцільну бурятизацію інтернаціональних революційних термінів”. Мовляв, теорія створення всемонгольської мови є панмонгольською, контрреволюційною. Перед Інститутом культури ставилося завдання вироблення нової літературної мови на основі східнобурятського наріччя (насамперед, селенгинського), “оскільки воно є наріччям найосновніших мас бурятського населення” [О культурно-национальном строительстве 1931, 16], а також “найближчим за формою халхаському аратському наріччю” [Постановление Обкома... 1931, 3]. Отже, намір полягав у тому, щоб створити літературний стандарт, який, можливо, слугував би й монголам Монголії [Skribnik 2005, 104]. На науковій нараді з питань бурят-монгольського мовознавчого фронту, що відбулася 27–29 серпня 1931 року при секторі мови та писемності Інституту культури, М. Поппе, зокрема, зазначав: “Вірним та вдалим я вважаю вибір Обкому, який зупинився на селенгинсько-бурятському наріччі. Коли будується нова літературна мова, то ми не мусимо відмовлятися від того, щоб ця літературна мова була зрозуміла і халхасам, і бурятам” [Дискуссия ... 1931, 53]. У резолюції за результатами цієї наради, прийнятій 29 серпня 1931 року, зокрема зазначалося: визнаючи величезне значення розвитку нової літературної мови на основі селенгинського наріччя, нарада вважає за необхідне більше звертати увагу на явища та закономірності бурят-монгольської мови порівняно з

минулим, інтернаціоналізувати більшою мірою термінологію і не уникати в подальшому російських революційно-марксистських термінів, тим більше, що такі терміни вже проникли до мови колгоспної маси [Дискуссия ... 1931, 92].

На початку 1930-х років у своєму листі Б. Барадин визнав помилковість власних поглядів щодо збереження національно-етнічних форм культури при комуністичному ладі. Він також зазначив, що при ближчому порівняльному вивченні бурятських говорів та халхаського наріччя з'ясовується доволі значна різниця між ними і халхаське наріччя не може служити основою для оформлення нової бурят-монгольської літературної мови, оскільки для більшості трудящих мас бурят-монголів халхаське наріччя в чистому вигляді є мовою не завжди загальнодоступною. Мовляв, прийняття за основу нової літературної мови східно-бурятського наріччя (насамперед селенгинського) є, безумовно, правильним рішенням [Барадин 1932, 30]. Насправді ж він, як і Ц. Жамцарано, висловлював незадоволення, що етнічні росіяни, а не монголи, визначили монгольську культуру, і що примусове використання російської мови денаціоналізує бурятів, “на кшталт монголів, які проживають у Китаї” [Rupen 1979, 51].

Однак і друга реформа 1931 року, вважалось, не дала позитивного результату. Тому після багаторічних і палких дискусій у 1936 році ухвалили рішення орієнтуватися на хорінський діалект. Вибір 1931 року, на думку деяких західних дослідників, був компромісом між противниками та прибічниками панмонголізму. Час проведення реформи був, імовірно, не випадковий, оскільки збігся з успішним вторгненням Японії до Маньчжурії та Східної Монголії й продемонстрував нове радянське розуміння ймовірних загроз, властивих панмонголізму. Серйознішого удару завдала реформа 1936 року, оскільки такий вибір ізолював бурятів від інших монголів [Dugarova-Montgomery, Montgomery 1999, 89–90]. Сучасний бурятський мовознавець У.-Ж. Дондуков також зазначає, що, коли перейшли на хорінський діалект, припустилися серйозної помилки [Дондуков 2002, 68; див. також: Доржиева 2008, 427–428]. Такий вибір не сприйняли південні та західні буряти.

В. Алпатов вважає, що в СРСР тенденція в мовній галузі почала змінюватися з середини 1930-х років, спричинена різницею між мовною політикою, яку проголосили та намагалися здійсню-

вати, і реальними потребами ситуації в централізованій державі, навіть з елементами федерації. Мовляв, у середині держави необхідно було зміцнювати всі зв'язки, що неможливо було без розвитку єдиної мови [Алпатов 1993, 123]. Отже, гасла залишилися такими ж, проте зміна курсу відбувалася не лише в мовній сфері: постанови про викладання вітчизняної історії, початок відновлення патріотичних традицій. Боротьба з “буржуазним націоналізмом” все поширювалася, а боротьба з “великодержавним шовінізмом” поступово була згорнута.

У 1939 році бурятську мову перевели на кирилицю, що збіглося з масовими репресіями 1937–1938 років, зокрема провідних учених, які вивчали та розвивали національну культуру і бурятську літературну мову. Наведемо лише кілька трагічних прикладів. І. Дампілон, публіцист, літературний критик, колишній нарком освіти, був заарештований 28 листопада 1937 р. “Шкідництво” Дампілона та його однодумців полягало у спротиві введенню латинізованої абетки бурятської мови, у виданні підручників, що пропагують панмонгольську ідею, у викривленні марксистсько-ленінських теорій у перекладній літературі. У доповідній нотатці експертної комісії, підготовленій за 2 дні, відзначалася провина Дампілона, Солбоне Туя, Барадіна та інших у засміченні бурятської мови панмонгольськими та ламсько-релігійними термінами; у контрреволюційних, панмонгольських перекручуваннях творів класиків марксизму-ленінізму, в монголізації рідної мови. На підставі цього комісія дійшла висновку, що Дампілон “ідеологічно готував панмонголізм” [цит. за: Туденов 1999, 42]. П. Дамбінов (Солбоне Туя) був активним учасником національно-культурного будівництва, працював у бурятському вченому комітеті, був одним із керівників Спілки письменників Бурят-Монголії, брав участь у створенні нової літературної бурятської мови. На допиті 8 травня 1938 року П. Дамбінов зізнався: “Працюючи на культурному фронті, я заперечував самостійність бурятської мови і був прихильником прийняття за основу оформлення нової літературної мови в Бурятії не бурятської мови та її діалектів, а халха-монгольської мови. У сфері термінологічної роботи ми проводили лінію явно націоналістичного контрреволюційного кшталту. Всі інтернаціональні терміни перекладали монгольською мовою, задля чого підбирали всілякі реакційні

буддійські феодально-теократичні, хан-ванівські слова, зовсім незрозумілі та недоступні населенню Радянської Бурятії... На цій халха-монгольській мові була випущена величезна література як масово-політична, так і для шкіл, яка у селах та улусах використовувалася в найкращому разі як курильний папір” [цит. за: Базаров 1991, 50]. Б. Ванчикова, редактора провідної республіканської газети – “Буряад-Монголой унэн” (“Бурят-Монгольська правда”), заарештованого в січні 1938 року, звинуватили у свідомому викривленні перекладів офіційних документів. Мовляв, переклад сталінської Конституції (що вийшла друком під редакцією М. Єрбанова, Д. Доржієва, І. Дампілона, Б. Ванчикова), містить явно панмонгольські, ламські терміни, викручені окремі її статті. В інших перекладах також, мовляв, протаскувалися панмонгольські терміни, вихолощувалася марксистська сутність [Чимитдоржиев 2001, 21].

У 1937 році припинилося й друкування старописемною мовою. Аж до 1940-х років висловлювалися думки про необхідність збереження старомонгольської писемності з урахуванням незначних реформ, проте після “чисток” запанувала “одностайність” [Дырхеева 2002, 25]. Одночасно проходила й зачистка мови, були вилучені так звані панмонголізми, слова монгольського та тибетського походження, багато суто бурятських слів. З’являються постанови, доповіді під характерними назвами, наприклад: “Проти панмонгольської контрабанди в термінології (російсько-бурятський термінологічний словник з мови та літератури, Улан-Уде, 1935, Барадін)” 1935 року¹⁷ [див. також: Базарова 2006]. “Імовірно, саме з цього періоду мова періодики стала сухою, бідною, казенною та вихолощеною. Скоріш за все, у ці роки ми стали втрачати мову”, – твердить відомий бурятський мовознавець Г. Дирхеева [Дырхеева 2002, 25]. Розпочалися метання від пуристичних тенденцій до суцільної заміни слів інтернаціоналізмами та русизмами [Шагдаров 1996, 36].

Загалом, у цей час у Радянському Союзі новостворені та реформовані літературні мови сильно русифікувалися. Звичайно, російська мова була найдоступнішим еталоном для формування норми, проте все більше поширювалися уявлення про російську

¹⁷ НАРБ. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Ед. хр. 2283. – Л. 51.

мову навіть не як про “першу серед рівних”, а як про “своєрідне, можна сказати, небувале явище в історії світової культури” [Алпатов 1993, 124]. Остаточне оформлення нова мовна політика отримала в постанові ЦК ВКП(б) та Раднаркому від 13 березня 1938 року “Про обов’язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей”: в усіх школах російська мова починала викладатися з першого класу (раніше вона вводилася з другого чи третього). За словами В. Алпатова, мовна політика, по суті, багато в чому стала схожа на дореволюційну, а примусовість у насадженні російської мови явно зросла порівняно з часами, коли “іногородців” просто ігнорували. Безумовно, ця політика спрямовувалася самим Й. Сталінім [Алпатов 1993, 125].

Зокрема для Бурят-Монголії почергові зміни в мовній галузі супроводжувалися перебудовою правопису, термінології, складанням нових підручників та посібників, що негативно відбилося на престижі літературної мови. Зараз науковці стверджують: ці неодноразові, непродумані до кінця реформи створили складнощі на шляху розвитку мови і послужили надалі причиною її кризи [Елаев 1994, 116]. Зміна писемності, як правило, несе із собою негативний елемент, оскільки цим актом переривається вся літературна та культурна традиція народу [Бураев 1996, 29]. Подвійна ж зміна писемностей упродовж одного десятиліття фактично загальмувала розвиток мови, змусивши народ двічі перевчатися новій грамоті, вона сприяла активному, прискореному засвоєнню російської мови і розвитку бурятсько-російської двомовності. Радянська державна система, свідомо втручаючись у функціонування та розвиток бурятської мови, переслідувала конкретну мету: формувати російську політичну орієнтацію носіїв бурятської мови, “коректувати” промонгольську орієнтацію, що мала місце в їхньому середовищі [Бороноева 2007, 46]. Отже, на слушну думку бурятської дослідниці Д. Бороноевої, головною причиною мовних реформ стала вироблена з урахуванням геополітичного розташування територій розселення бурятів державна стратегія, спрямована на відокремлення бурятів від монгольського світу [Бороноева 2007, 48]. Схоже, визнає це, подекуди, навіть сучасна російська преса. Так, журналіст О. Махачкєєв зазначає, що “перехід на хорінський діалект чітко ви-

значив бурятів як самостійну націю й був стратегічно вигідний СРСР. Це відокремило їх від іншого монгольського світу в момент, коли у Внутрішній Монголії господарювали японці” [див.: Махачкеев 2008].

Період національно-культурного будівництва 1920-х років у Бурятії є свідченням плідного розвитку ідей руху за об’єднання монгольських народів. Позбавлена можливості політичного об’єднання, бурятська еліта вдалася до зміцнення культурних, зокрема мовних, зв’язків між двома республіками. На жаль, у цей творчий і позитивний розвиток жорстоко втрутилася тоталітарна держава зі своїм баченням прихованих загроз. Зокрема, мовні реформи 1930-х років у БМАРСР стали одним із тих суперечливих рішень, наслідки яких досі залишаються неподоланими. Привертає увагу інформація, що впродовж останніх років у Бурятії дискусії з приводу повернення до селенгинського діалекту спалахнули з новою силою [див.: Махачкеев 2008].

Позиція бурятського партійного керівництва 1920-х років у культурному та мовному питанні викликає асоціації з відповідним становищем у Внутрішній Монголії у 1950-ті роки, коли тамтешня еліта на чолі з Уланху¹⁸ наполягала на прийнятті нової кириличної літературної мови, що має відповідати нормам МНР. Очевидно, що монгольські народи, позбавлені надії на спільну державність, все ж усвідомлювали себе єдиним етносом і не хотіли втрачати принаймні мовної єдності. Звичайно, не можна відкинути питання пропаганди більшовицьких ідей, з одного боку, і маоїстських – з другого – на теренах МНР. Важко відповісти, чого більше насправді було в діяльності Србанова та Уланху – бажання розповсюдити партійну ідеологію¹⁹ чи зберегти національну ідентичність. Ймовірно, справедливі обидва припущення. Залишаючись лояльними до влади, будучи її складовою частиною, вони зробили внесок у збереження культури власного народу.

¹⁸ Уланху (Уланьфу) – керівник Автономного району Внутрішня Монголія (КНР).

¹⁹ За словами відомої західної дослідниці та політолога Дж. Дреєр, захист Уланху монгольської мови та культури, імовірно, був спробою залучити консервативних громадян МНР від їхнього все більш русифікованого уряду назад до Китаю [Dreyer 1970–1971, 528–529].

ЛІТЕРАТУРА

Алпатов В. М. Языковая политика в СССР в 20–30-е годы: утопия и реальность // **Восток**, 1993, № 5.

Алпатов В. М. **Николай-Николас Поппе**. Москва, 1996.

Базаров Б. В. Трагический финал Солбонэ Туя // **Неизвестные страницы истории Бурятии. (Из Архивов КГБ)**. Улан-Удэ, 1991.

Базарова В. В. Экспертная оценка в языкознании 1938 года // **История и культура народов Сибири, стран Центральной и Восточной Азии**. Улан-Удэ, 2006.

Базарова В. В. Национально-государственное строительство и языковая политика в Бурятии в 1920–1930-е годы // **Этническая и национальная политика государства в Бурятии (XIX – начало XXI в.)**. Улан-Удэ, 2007.

Базарова В. В. О переходе к латинизации бурят-монгольской письменности в конце 1920 – в начале 1930-х гг. // **Этническая и национальная политика государства в Бурятии (XIX – начало XXI в.)**. Улан-Удэ, 2007а.

Базарова В. В. Буручком и реформирование письменности в 1920-е годы // **Мир Центральной Азии – 2**. Улан-Удэ, 2008.

Барадин Б. Рец. на: Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Ленинград, 1929 г. Издание Ленинградского Вост. Инст. им. А. С. Енукидзе Ленингр. Областлит № 5083. 28 п. л. Тираж 1000. Типогр. Академии Наук СССР // **Бурятиеведение, 1930**, № III–IV (11–12).

Барадин Б. Письмо в редакцию журнала “Культура Бурятии” // **Культура Бурятии, 1932**, № 2.

Батугев Ц. Создание органов государственной власти в Бурят-Монгольской АССР // **Власть, 2010**, № 3.

Бороноева Д. Ц. **Буряты и монгольский мир в контексте идентификационной функции этнонима**. Улан-Удэ, 2007.

Бураев И. Д. Современное состояние бурятского языка и меры его сохранения и развития // **Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития**. Улан-Удэ, 1996. Вып. 1.

Бурят-Монгольская АССР за десять лет. Москва–Иркутск, 1933.

Бюллетень Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Бурят-Монгольской Автономной Советской Социалистической Республики. Верхнеудинск, 1931, № 1 (1.02.1931).

Варнавский П. К., Дырхеева Г. А., Скрынникова Т. Д. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (конец XIX – первая треть XX веков). Иркутск, 2003 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat/

Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Москва, 1989.

Дискуссия о современном состоянии бурят-монгольского языкознания // **Вестник Института культуры Бурят-Монгольской АССР, 1931, № 2–3.**

Доклад правительства Бурят-Монгольской АССР Совнаркому РСФСР / Хозяйственное, Культурно-Социальное и Советское Строительство Бурят-Монгольской АССР. Издание ЦИК и СНК Б.-М. АССР, 1928.

Дондуков У.-Ж. Ш. Язык – важнейший фактор этнического самосознания и национальной культуры // Народы Бурятии в составе России: от противостояния к согласию: (300 лет Указу Петра I). Улан-Удэ, 2002. Ч. 2.

Доржиева И. Ц. Современные этноязыковые процессы в среде городских бурят // Мир Центральной Азии – 2. Улан-Удэ, 2008.

Дырхеева Д. А. Бурятский язык в условиях двуязычия: проблемы функционирования и перспективы развития. Улан-Удэ, 2002.

Дырхеева Д. А. Бурятский язык в Монголии. (Социолингвистический аспект) // “Живой язык: теоретические и социокультурные аспекты функционирования и развития современных монгольских языков”: Материалы Международной научной конференции, 30–31 октября 2007 г. Элиста, 2007.

Елаев А. А. Бурятия: путь к автономии и государственности. Москва, 1994.

Ербанов М. Н. Вопросы культурно-национального строительства Бурятии. Краткий очерк. Верхнеудинск, 1926.

Жамцарано Ц. Бурятское народническое движение и его критик // **Сибирские вопросы**, 1907, № 24.

Махачкеев А. Сонголы идут // **МК в Бурятии**. – 2008.09.07. – http://mk.burnet.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1922&Itemid=38

НАРБ... – Национальный архив Республики Бурятия. Ф. П-1. Оп. 1. Ед. хр. 2283; Ф. П-20. Оп. 2. Ед. хр. 12.

О культурно-национальном строительстве. Резолюция объединенного пленума ОК и ОКК ВКП(б) (по докладу т. Дашидондобэ) // **Вестник Института культуры Бурят-Монгольской АССР**, 1931, № 2–3.

Очерки истории культуры Бурятии. Улан-Удэ, 1974. Т. 2.

Поппе Н. К изучению бурятских говоров // **Жизнь Бурятии**, 1928, № 10–12.

Поппе Н. Н. Пути повышения речевой культуры западных бурят // **Культура Бурятии**, 1932, № 1.

Постановление Обкома ВКП(б) по докладу директора Института Культуры тов. Хабаева // **Вестник Института культуры**, 1931, № 1.

Пятилетний план научной деятельности Института культуры // **Жизнь Бурятии**, 1930, № 2–3.

Ринчино Э. О реформе письменности монгольских племен // **Просвещение национальностей**, 1930, № 6.

Ринчино Э. Д. Итоги культурной конференции монгольских народностей // **Революционный Восток**, 1931, № 11–12.

Ринчинэ Р. Г. Вопросы бурят-монгольской языковой культуры // **Жизнь Бурятии**, 1928, № 1–3.

Русско-монгольский терминологический словарь / Под общей редакцией Г. Р. Ринчинэ и с введением Б. Барадина. Верхнеудинск, 1928.

Симуков А. Д. **Труды о Монголии и для Монголии.** Осака, 2007. Т. 1.

Хабаев И. П. Новый бурят-монгольский алфавит // **Бурятиеведение**, 1930, № III–IV (11–12).

Цыбиков Г. Ц. **Монгольская письменность, как орудие национальной культуры.** Верхнеудинск, 1928.

Туденов Г. О. Иролто Дампилон (1904–1938) // **Выдающиеся бурятские деятели.** Улан-Удэ, 1999. Вып. 3.

Чимитдоржиев Ш. Б. Репрессированные виднейшие бурят-монгольские деятели // **Выдающиеся бурятские деятели.** Улан-Удэ, 2001. Вып. 4.

Шагдаров Л. Д. Бурятский литературный язык // **Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития.** Улан-Удэ, 1996. Вып. 1.

Шагдурова И. Н. **Очерки из истории развития общественно-политической мысли бурят в I четверти XX века.** Улан-Удэ, 1999.

Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.

Dreyer, June. China's Minority Nationalities: Traditional and Party Elites // **Pacific Affairs, 1970–1971** (Winter), vol. 43, No. 4.

Dugarova-Montgomery, Yeshen-Khorlo, Montgomery, Robert. The Buriat Alphabet of Agvan Dorzhiev // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan.** New York; London, 1999.

Rupen, Robert. **How Mongolia is Really Ruled. A Political History of the Mongolian People's Republic. 1900–1978.** Stanford, 1979.

Skribnik, Elena. Buryat // **The Mongolic languages** / Edited by Juha Janhunen. London; New York, 2005.